

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ІЗГІЛІКТІК-ЭТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ ИДЕАЛЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ*

¹*Сағиқызы Аяжан, ²Жанабаева Динара Мухтаровна, ³Майра Шуршитбай*

¹*ayazhan@list.ru, ²dinara.jan@bk.ru,*

^{1,2} *ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)*

³*shurshitbai_maira@mail.ru*

³ *С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Өскемен, Қазақстан)*

¹*Sagikyzy Ayazhan, ²Zhanabayeva Dinara, ³Shurshitbay Maira*

¹*ayazhan@list.ru, ²dinara.jan@bk.ru*

*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MES RK
(Almaty, Kazakhstan)*

³*shurshitbai_maira@mail.ru*

³*S. Amanzholov East Kazakhstan University (Oskemen, Kazakhstan)*

Аңдатпа. Мақалада қазақы дүниетанымдағы ізгіліктік-этикалық тәрбие мәселесінің қалыптасуына және оның тарихи дамуына, әлеуметтік-мәдени алғышарттарына философиялық талдау жасалынды. Кез-келген қоғамның рухани жаңғыруы аясында тәрбие идеясының қалыптасуы мен дамуы өзінің өзектілігін жоймайтын, негізгі мәселелердің санатында екендігін ескерген орынды. Идеал – адамның рухани әлемінің өзегі, сана стереотиптеріне қайта баға берудің өлшемі. Идеалды қалыптастыру мәселелері Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқари сынды түркі әлемінің ойшылдарының асыл мұраларында көрініс тапқан. Олар өз шығармашылықтарында идеал, ізгілік пен руханияттың мәнін кеңінен ашып көрсетіп берді. Аталмыш мәселені Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбаев сияқты қазақ ағартушылары да көтеріп, тұлғаның ізгілігі мен идеясының қалыптасуындағы білімнің маңыздылығына аса назар аударған. Ізгілікті тәрбие идеясының ерекшеліктері Шәкәрім, М.Ж. Көпеев, Мағжан Жұмабаевтардың да еңбектерінде әрі қарай айқындалды.

Дәстүрлі қазақ мәдениеті өз бойына ғасырлар бойғы рухани тәжірибені жинақтап, ар мен жан тазалығы, абырой, ұлт намысы мен парыз, рух мінсіздігінде негізделіп, моральдық өлшем мен тәрбие тұрғысынан заманауи қазақстандық мәдениетті, қазіргі адамдардың өмірлік тәжірибесін байыта түседі.

Түйін сөздер: тәрбие, дүниетаным, қазақ мәдениеті, этика, ізгілік, дәстүр, ұлттық болмыс, тәлім, қайырымдылық.

---

* Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыруымен «Қазақстанның тұрақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу» атты ғылыми бағдарлама аясында әзірленді.

Кіріспе

Заманауи әлемде тәрбие саласындағы басым бағыттардың бірі халықтың рухани және мәдени құндылықтары мен дәстүрі арқылы тұлғаның рухани ізгіліктік негіздерін қалыптастыру болып табылады. Бұл өз кезегінде қоғамның рухани-ізгіліктік негіздерін қалайтын барлық әлеуметтік институттар қызметінің мазмұнын өзгертуді талап етті. Сондықтан қазақы дүниетанымға, мораль мен этиканың жоғары қағидаларына негізделген халықтың бай тарихи құндылықтарын, дәстүрлерін қайта жаңғырту, оларды қазіргі заман аясында дұрыс қолдана білу тәрбие саласындағы маңызды факторлардың бірі. Қазақы дүниетанымдағы ізгіліктік-этикалық тәрбие идеалдарының қалыптасуы мен даму тарихына көз жүгіртсек, жалпы рухани-ізгіліктік қалыптастыруда ұлттың бай мұрасының шешуші орын алатындығы айқын. Қазақ халқы өзінің ғасырлар бойғы даму барысында халықтың ауызекі әдебиетін өзіне арқау етіп, тұлға бойындағы ізгі қасиеттерді қалыптастырып, тәрбиелеуге үлкен мән берді. Тарихқа көз салсақ, тұлға бойында рухани-ізгіліктік құндылықтарды қалыптастыруда сонымен қатар ұлттық педагогика да маңызды орынға ие.

Адамзат мәдениетінің ілгері дамуы тұлғаның рухани тұрғыдан дамуымен, этикалық сипаттарымен тікелей байланысты. Материалдық құндылықтарға басымдық берген батыстандыру үрдісі рухани-ізгіліктік бағыттан айырылған мәдениеттің орнығуына әкеліп соқтырды. Осындай жансыз, жалған мәдениет қоғамдағы теріс әрекеттерге ұрындырып, орынсыз заңдылықтардың орын алуына алып келіп отыр. Осы себептен де тәрбиенің жаңаша бағытта жүргізіліп, оны ізгілендіру мәселесі бүгінгі күн тәртібінің өзектілігіне ие болды. Адами құндылықтары жоғары, рухани жаңарған моральдық жүйе ғана жаһандандудың жағымсыз қырларына төтеп бере алады.

Қазақы дүниетаным, жалпы қазақ мәдениетінің тарихын зерттеу-шілер келесі кезеңдер арқылы қарастырады: прототүріктер мәдениеті, ортағасырлық түркі мәдениеті, дәстүрлі мәдениет, Ресей құрамындағы қазақ мәдениеті, кеңестік кезеңдегі қазақ мәдениеті, Қазақстан Республикасының мәдениеті. Қазақстандық ғалым Т.Х. Ғабитовтың пікірінше, ортағасырлық түркілік мемлекеттерді, оның ішінде Қарахандар мемлекетінде кейінгі қазақтың ізгіліктік-этикасының бастауы, архетиптері қалыптасқан. «Тарихшылар мен мәдениеттанушылардың көзқарасынша, классикалық мәдениеттің жоғары түрлерін жасауға және қабылдауға деген бейімдік болса, кейінгі көшпелі халықтарда мәдени тоқырау басталды. Оның себептерінің ішінде моңғолдардың шапқыншылығы да, Еуропада орын алған өнеркәсіптік өркениеттің жалпыәлемдік өктемдік жүргізуі де, Ресей мен Қытай сынды алып империялардың жүзеге асырған отарлау саясаты да бар. Ал дала халқы тарих пен мәдениеттің жаңа талаптарына өз ата-бабаларының рухы мен діліне сай жауап бере алмады. Алайда, мұсылмандық қайта өрлеу кезеңінен кейін Еуразия даласында тек мәдени тоқырау болды деу сыңаржақтылыққа жатады. Жаңадан қалыптасқан этникалық мәдениеттер де сол өңірдегі тіршілік тынысына сай өзіндік этникалық жүйе қалыптасуына түрткі болды» [1, 99 б.].

Қазақ халқы түркі этностарының бірі ретінде өзіндік құндылықтар жүйесін қалыптастырды. Құндылықтық қатынастар дамуының тарихи тармақтарын ғасырлар бойғы ұрпақтардың тәрбиелік тәжірибесіне негізделген тарихи жәдігерлерден аңғарамыз, ал ұлтымыз мыңдаған жылдар бойы ұрпақ тәрбиесіне қажет білімдерін содан алып отырады. Көне түркі руникалық жазба ескерткіштерінен бастап, қазіргіге дейін қазақ халқы ізгілік тәрбиесіне үлкен назар аударып келеді. Бұл тек адам, өмір, қоғам, еңбек сынды емес, сонымен қатар ар-ұждан, еркіндік, әділдік сияқты мәдени қатынастардан туындаған жоғары құндылықтарға да байланысты, бұл жерде қарым-қатынастың өз құндылық ретінде жүрсе, иерархиялық пирамиданың басында адам тұрады, себебі барлық заттың өлшемі адаммен тікелей байланысты. Түркілер дәуіріндегі тәрбие мәдениетінің қайнаркөзі Орхон-Енисейден басталып көне түркі ескерткіштерінен, тарихи жазба мұралар мен көшпенділердің өмір салтымен жалғасып келеді. Жазбалардың жалпы мазмұны жалпы кезекте ұрпаққа мықты, бай, егеменді мемлекетті мұра ету; елі мен жерін сыртқы жаудан қорғап қалу үшін мыңдаған әскерді басқару шеберлігін, соғыс стратегиясы мен тактикасын жеткізу; келер ұрпағын әскери-патриоттық және саяси бағытта тәрбиелеу болды. Осы орайда, А. Сейдімбек, «Түркілік біртұтастық пен тәлім-тәрбие, яғни сол мәндегі түркілік дәстүрдің өзара шендескен бастауларынан нәр алуға тиіс. Біріншісі – қазақ халқының тарихи тағдыры қалыптастырған мейірім, шапағат, парасат, жарасым, бақыт туралы арманы мен мұраты. Яғни, кең мағынасында, ондай мұраттың түркілік мәдениет пен өнер, тіл мен діл, салт пен дәстүр кейпіндегі өмірлік бейнелері. Екіншісі – қазіргі тарихи кезең аясындағы нақты бастан кешіп отырған ахуал», – деп, түркілік дәуірдегі тәрбиенің рөлін маңыздылайды [2].

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында қазақы дүниетанымдағы тәрбие мәселесіне құндылықтық тұрғыдан баға беріліп, әлеуметтік-философиялық талдау жасауға қадам жасалынды. Сонымен қатар, қазақ мәдениетіндегі ізгіліктік-этикалық тәрбие идеалының құндылығын анықтауға мүмкіндік беріп, гуманитарлық ғылым саласында кеңінен қолданылатын жүйелі, пәнаралық, тарихи және логикалық бірлік қағидасы тәсілдері қолданылды.

Ізгілікті тәрбие философиясы

Сан ғасырлардан бері тәрбиенің негізін елі мен жерін қорғаумен қатар, сол дәуірдегі имандылық, адамгершілік қағидалары құрап, олар көне аңыздар мен жырлар, мақал-мәтелдер мен салт-дәстүр, әдет-ғұрып сынды рухани мәдениет құрамдас бөліктері арқылы тәжірибеге айналып, іс-тәжірибе мен халық рухында, ұрпақтар санасында, түркі этностарының менталитетінде қолдау тапқан тәрбиелік тағылымдардың басты әсерлі факторларының біріне айналды [3,78 б.]. Ал түркілік кезеңге тән тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер, пайымдар

өміршендігін жоймай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді, оның мәдени-тарихи мол мұрасында Әл-Фараби, Қорқыт, Ахмет Йассауи, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки сынды түркі әлемінің кеменгер ойшылдарының шығармашылығындағы ізгілік пен этикалық сарындағы тәрбие жүйесінің алатын рөлі жоғары.

Ұлы ғұлама Әл-Фараби өз шығармашылығында қайырымдылық, ізгілік, әділдік сынды этикалық мәселелерді зерделей отырып, адамның рухани жетілуін оның бойындағы қайырымдылық қабілетінің қалыпта-суы арқылы қарастырады, себебі қайырымдылық адамды ізгілендірудің үздік құралы, адамды ізгілік пен бақытқа жетелеудің жолы болып табылады. Әл-Фарабидің пікірінше, бақыт жанның рухани байлығына, адамгершілік қасиеттеріне негізделеді дей келе, жақсы мінез-құлық пен ақылдың күші біріккеннен кейін, адамгершілік қасиеттерге айналады. Ақыл мен парасаттылықтың қауқары адамның ойлау деңгейі мен пайымдауына, ғылым мен өнерді терең ұғынуына, сонымен қатар көркем мінезден жаман қылықты ажырата алуына ықпал етеді. Сонымен қатар ол, оқу, білімге ұмтылып, түрлі өнерді игеру, соларға сәйкес әрекет етіп, қайырымды істерге қол жеткізуді бақытқа балайтындығын жеткізіп, саралайды. Адамның бойында қалыптасатын ізгілікті қасиеттердің барлығы игі қылықтары, адамгершілігі, мінез-құлқы арқылы жүзеге асады. Аталмыш қасиеттердің түптамыры тәрбиеде жатыр. «Ең күшті ой ізгілігі мен этикалық ізгілік бір-бірінен айырғысыз» деу арқылы ұлы ойшыл ғылым мен білімнен де бұрын, тәрбиенің рөлін маңыздылай түсті. Оның еңбектеріндегі адамның қоғамдағы орны, рухани болмысы, тәрбиесі сынды этикалық қағидалар қазақ дүниетанымындағы ізгілік мәселелерімен үйлесімді астаса білді.

Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында тәрбие мәселесіне қатысты төмендегідей ғылыми анықтамаларын береді:

- «Тәрбиелеу дегеніміз адамның бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту деген сөз»;
- «Тәрбие кезінде адамдар мен халыққа білімге негізделген қасиет-терден шығатын әрекеттерді жасауды дағдыға айналдыру арқылы үйретіледі»;
- «Тәрбиені жүзеге асыру барысында халықтар мен қала тұрғын-дарының бойына білімге негізделген қасиеттерден тұратын іс-әрекеттер дағдысы сіңіріледі»;
- «Этикалық ізгіліктерді – білім мен тәрбие арқылы дарыту керек, сол арқылы адам игілікті істерге талпынады»;
- Адамға ең әуелі білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың – қас жауы» [4, 251 б.].

Ғұлама тәрбие мен этика аясындағы тұжырымдарында жақсылық, мейірімділік, қайырымдылық категорияларына үлкен назар аударып, бұл бірлестіктер ізгілік идеяларының бастауы бола отырып, адамның ақыл-ойының, білім мен тәрбие деңгейін көтеретіндігін дәріптеді. Сонымен қатар ойшыл адамдардың өзара мәмілеге келіп, тіл табысып, әділдік танытуын маңызды санады. Себебі қоғамдағы заңның өзі де түбінде – тәрбие, соның ішінде еңбек

тәрбиесі арқылы жүзеге асады. Ал еңбексіз қоғам дамусыз, тежеліп қалатыны анық. Осы тұста әл-Фарабидің тұжырымдары қоғамдық келісім идеясының бастамасы екенін аңғаруға болады. Уто-пиялық социализмнің негізін қалаушы ағылшындық гуманист-жазушы Томас Мор өзінің утопиялық шығармаларындағы еңбек тәрбиесінің жүйесін әл-Фарабидің іліміне сүйене отырып қалыптастырған. Ол еңбекті тәрбиенің алғышарты ретінде көрсетті.

Жалпы адамның мінез-құлқының қалыптасуы, дамуы мен жетілуі, көркеюі оның тәлім-тәрбиесі мен өнегесіне байланысты болып келеді. Ол жүректегі ізгілік, мейірім мен таза ой арқылы көрініс береді. Осыған байланысты Фараби өзінің «Бақытқа жол сілтеу» трактатында жақсы мінез-құлық пен ақыл – адамгершілік қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі теңдей болып келсе, біз өз бойымыз бен іс-әрекетімізден абырой мен абзалдықты, кемелдікті паш етеміз. Осы екеуінің арқасында ізгілікті және қайырымды адам болып шығамыз. Біздің тұла бойымыз қайырымды, ал мінез-құлқымыз да көркемделе түседі. Адам бойындағы абзал да, көркем мінез де, сұмпайылығы да жүре пайда болады деп жатамыз. Адамның бойындағы қалыптасқан мінезі болмаса, өмірінде жақсы немесе жаман әрекеттермен бетпе-бет келгенде, керісінше, қарама-қайшы мінезге өтіп кетуі абзал. «Әдет» кейде адам мінезінің құбылуына себепші болып жатады. Мінез-құлықтың қалыптасуы өнерді үйренудің жолдарына ұқсайды» дейді. «Ең күшті ой ізгілігі мен ең күшті этикалық ізгілік бір бірінен айырғысыз» деу арқылы әл-Фараби ғылым мен білім қарқынды дамыған ортағасыр дәуіріндегі тәрбиенің орнын маңыздылай түсті [5, 48 б.].

Қазақы дүниетанымыдағы ізгіліктік-этикалық тәрбие мұраты өзінің кең ауқымдылығымен, адамгершілік қуат-тегеурінімен де, тарихи айқындылығымен де халықтың рухани өмірінде ерекше орын алды. Қазақы әдептің ежелгі бастау қайнар көзі мен түпнегізі үш мың жылдай Еуразияның Ұлы даласында мекендеп, өркендеген скиф-сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мен түркі бірлестіктерінің бай мәдениетінен нәр алады. Осыдан екі мың алты жүз жыл бұрын өмір сүрген сақ даласының ойшылы, әлемдегі “ұлы жеті ғұламаның бірі” Анахарсис (Анарыс) өзінің әдеп және адамгершілік туралы терең ой маржандарын саралай отырып, маскүнемдік туралы мынадай пікір білдіреді: «Бірінші тостақты, әдетте, денсаулық үшін, екіншісін – рақатқа бату үшін, үшіншісін – ардан таза болу үшін, төртіншісін – ақылдан алжасу үшін ішеді» дейді [6].

Жарты әлемді жаулаған әйгілі жиһангер, қолбасшы Шыңғыс ханның «Ұлы жасағы» да тек құқықтық емес, моральдық-этикалық нормалар жиынтығы деуге де болады. Себебі, Шыңғыс хан әділдіксіз халықтың ауызбірлігіне қол жеткізу мүмкін еместігін түсінді. Монархиялық тәртіпті ұстанған әділетті қоғам орнату оның философиясының өзегі еді. Қазақ қоғамының «Ұлы жасаққа» негізделген кейінгі құқықтық саласы да ізгілікті және гуманистік мазмұнға ие. Бұл жерде мораль құқықтан жоғары тұрды. Ғасырлар бойы қалыптасқан ізгілікті құндылықтарға балта шабу көшпенді қазақ өркениетінің құндылықтық бағдарларын, негіздерін бұзатын қоғамға қарсы іс-әрекет ретінде бағаланып, гуманистік функцияны да атқарумен қатар қоғамдық болмыс пен ізгіліктің, өнер мен рухани құндылықтың бастауы болды деуге негіз бар.

Ұлы жасақтың гуманистік бағыты әділ, таза адамдарды, ғалым мен данышпандарды құрметтеу, адамдардың бір-біріне сүйіспеншілік танытуы, ұрлық, жақынына сатқындық жасамау, үлкендерді сыйлаудан бастап, ізгілік қасиеттерді бойға жинақтауды үйретті.

Жалпы рухани-ізгіліктік тәрбие өзін-өзі жетілдіру мен дамытуды мақсат тұтатын тұлға өмірінің мән-мағынасы болып табылады. Руханият арқылы адам ақиқатқа, әсемдікке, қайырымдылыққа деген ұмтылысын, өзгеге деген төзімділік, Адам-Әлем қатынасы пайымын жүзеге асырады және де өз Менін тану жолында болатыны айқын. Адам бойындағы өзгеге, өзге мәдениетке, дінге деген төзімділікті қалыптастырып, тәрбиелей білу қазақы ізгіліктік мәдениеттің құндылықтық мазмұнын ашатын негізгі категориялардың бірі деуге болады. Төзімділік этикалық категория ретінде ізгіліктік, адамгершілік мәдениеттің ұғымы ретінде қолдануға болады және бұл жерде төзімділік адам аралық қарым-қатынастағы ізгі әрекеттердің әлсіздерге көрсетілген мейірбандылығы; әділдікті көздеген күрес жолындағы шыдамдылығы; адамдар тәртібін реттеу барысындағы әр адамның жеке мүддесінің қоғам мүддесімен сәйкес келуі дегенді білдіреді. Бұл қасиеттер халықтың ауызекі поэтикалық шығармашылығы арқылы адамдардың бойына сіңіп, ұрпақтар сабақтастығы арқылы бір-біріне жетіп отырды. Өткеннің тәжірибесі ғана емес, сонымен қатар, қазақ халқының ойлау ерекшелігі, діл ерекшелігі де мұра болып жетті. Еуразияның далалық, жартылай шөл және шөлейт аймақтарына тән күрт континенталды климатына бейімделе білу, табиғаттың қатаң талаптарына қарамастан тірі және материалды мүліктерді сақтап қалу барысын төзімділіксіз жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан да оны құндылық ұғым ретінде бекітудің негізі бар. Оның үстіне халықтың рухани да, материалды мәдениеті де аталмыш ұғыммен сипатталады. Қатаң табиғат жағдайында халық өз мәдениетінің ерекшелігін өз бойында осындай қасиеттерді тәрбиелеу арқылы ғана сақтап қала алды. М. Орынбеков қазақтардың табиғатпен біте қайнасуы, әлемді қабылдауға деген эмоционалды жақындығы олардың ішкі әлемін, өмір сүрудің ізгілікті бастамасын түсінуінде көрініс тапқандығын алға тартады [7, 19 б.].

Тәрбие қашан да жалпыадамзат мәдениетінің элементі ретінде қарастырылды. Ал рухани-ізгілікті тәрбие тұлғаның игерілген рухани құндылықтарын тәжірибеге ұластыруға бағытталған. Ол адам пейілінің, мінез-құлқының, басымдықтарының сипаты мейірімділік, өз ісі мен сөздеріне жауапкершілік таныту арқылы жүзеге асырылады. Ізгіліктік бағытындағы тәлім-тәрбие турасында түркі әлемінің ғұламасы Ж. Баласағұнның «Құтты Білік» дастанындағы ой-маржандарының маңыздылығы жоғары. Ол –адамгершілік қағидалары, ізгі тәрбие төңірегінде даналық пайымдармен сусындататын терең фәлсафалық еңбек. Ол тәрбие мәселесінде адамның ішкі және сыртқы әлемінің, яғни, тән мен жан сұлулығының теңдей болу қағидасына меңзейтін халықтық мұратты ұстанды. Баласағұн адами ізгілікті сипаттайтын әділдік, ақыл, дәулет, қанағат сияқты этикалық ұғымдар өз өміріне қанағатшылық танытқан адамның сопылық жолы, өркениетке жетелейтін ізгі қасиеттер деп таниды. Бірінші кезекте ақыл-ой

тәрбиесі маңызды, себебі білімге ұмтылыс арқылы тұлға өзін зорлық-зомбылық, арсыздық, надандықтан, сараңдықтан сақтайтындығын алға тартады.

Егер қолың ұзын болса, халыққа
Ізгі қылық, ізгі сөзбен жарылқа!
Ізгілік – олжа. Тірлігінді олжа қыл,
Соңыра ол – жер, киелің, болжағын!» [8].

Жүсіп Баласағұн тұлғаның дамуы, өсуі және кемелденуін тәрбиенің жетістігімен байланыстырады, өйткені оның бойындағы ізгі қасиеттердің барлығы тек тәрбие арқылы берілетіндігін айтып:

Жомарттылық һәм салмақтылық қажетті,
Білімділік, ақылдылық қажетті,
Ақыл керек, білім таңдап аларға,

Білім керек, іске жасқа қарарға», – деп өзінің нақыл сөздерімен жеткізеді [8]. Бұл өз кезегінде тұлға бойындағы ұстамдылық, жомарттық сынды қасиеттер мен ақыл мен білімге деген ұмтылысты белсендіре түсуге ықпал етті. Сонымен қатар, «әділеттілік» ұғымы ізгіліктің ажырамас бөлігі ретінде Ж. Баласағұнның этикалық ілімінің абсолютті және объективті негізін құрады. Оның философиялық ойларында рационализм алдыңғы қатарға шығады. Тұлға дамуының бастауы дін емес, ақылға сүйенеді. «Құтты біліктің» кейіпкері Оғдүлміш дәл осы ақылдың көрінісін беріп отыр. Ақыл адамзат феноменінің жаршысы. Жасөспірімнің ақылы икемді келеді, қоршаған ортаны терең қабылдайтын қауқары бар. Сол үшін де ол дұрыс бағыттағы білім мен тәрбиені қажетсінеді. Ойшылдың пікірінше, адамның еркіндігін тек ақыл қамтамасыз етеді, ол – барлық істің бастауы, ал ғылым ақылды шындай түседі.

Түркі мәдениетінің тағы бір құнды ескерткіштерінің бірі Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» XI ғасырдағы ата-баба мұрасын бойына терең сіңіріп этикалық құндылықтар мен тәртіпті бекіткен түркі халықтарының дүниетанымы деуге болады. Қашғари қоғам өміріндігі білім, тәрбие, адамгершілікпен қатар тілдің де рөліне аса назар аударады. Себебі, туған тіл рулар арасындағы қарым-қатынасты нығайтумен қатар, ұлттың элеуметтік және рухани тәжірибесін көрсететін, бүкіл түркі халықтарының жақындаса түсуінің маңызды құралы болып табылады. Бұл қазіргі таңда да өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

М. Қашғаридің ілімінде гуманистік бағыт басым. Ол қоғамның бірінші міндеті адамды ізгілендіруге үндеу, өзі-өзі жетілдіру екендігін жеткізеді. Дүниеге деген құмарлық, мәнсапқорлық, арсыздық сынды адамның бойындағы теріс қасиеттерді сынап, әділдікті, ар мен намысты биік ұстауды, өзара сүйіспеншілікті, қайырымдылық жасау, жомарттық таныту, мейірім мен ізгілікті дәріптейді.

«...Басыңа түссе қара түн,
Нар түйеше көтергін.
Тағдырыңы тап болса,

Қиындыққа қарсы тұр», – деген адамның еш қиыншылыққа мойымайтын қайраттылық пен қайсарлық мінездің қалыптасуына ықпалын тигізетін жолдарының тәрбиелік мәнісі биік [9].

Ізгіліктік тәрбие жөніндегі ой пікірдің бастауын Қорқыттың өмір мен өлім жайлы толғаныстарындағы адамның өмірлік фәлсафасы мен құндылықтық мәні, адамның ізгіліктік қасиеттерін жырлаудан аңғаруға болады. Оның «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман. Атадан тағылым алмаған ұл жаман», «Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ», «Менменшіл, тәккапарлықты тәңірі де сүймейді» деген нақыл сөздер тәрбиенің тұнып тұрған қайнар көзі, мұнда үлкенге құрмет көрсету, тәкәппарлықтан аулақ болып, мәнді өмір сүруді меңзейді. Сонымен қатар өз жырлары, қобызда ойнау өнері арқылы өнерге деген құштарлықты, адамдар арасындағы шынайы кіршіксіз адал достық қарым-қатынасты, дәстүрге деген құр-меттілікті, өмірге құштарлықты, адамгершілік қасиеттерді насихаттайды. Қорқыттың мұрасы мен қоғамдық ойлары – бабалар мұрасының осындай қайнаркөздері өскелең ұрпақты өткенімен қауыштыратын, оларға дүниетанымдық бағдар беретін бірден - бір құндылықтар жиынтығы.

Қазақтың дәстүрлі этикалық мәдениеті адам мен табиғаттың етене тығыз байланыста болғандығын көрсетеді. Мұның басты себебі көшпелі өмір салтында жатыр. Қазақы дүниетаным көшпенді өмір салты және халықтың бүкіл тарихи өмірі өткен әлеуметтік-мәдени ортасымен тығыз байланысты болды. Қазақ этносы көптеген ғасырлар бойы өзіне тән ерекше дәстүрі, әдет-ғұрыптары, дүниетанымы, рухани құндылықтары бар номадтық мәдениетті қалыптастырды. Бұл мәдениеттің ерекше болуына оның территориясы арқылы Ұлы Жібек жолының өтуі ықпал етті. Ұлы Жібек жолы арқылы түрлі мәдениеттермен жүзеге асқан байланыс, материалды және рухани құндылықтармен алмасу өзара ықпалдастықты нығайта түсті. Осылайша, қазақ этносының мәдениеті өзге оқшауланған номадтық мәдениеттерге қарағанда ерекше болды. Қазақы ізгіліктік этиканың негізінде оның генезисінің полиөркениеттік бастауы жатыр. Керуен жолдары арқылы таралған сан түрлі идеялар, білім мен діни сенімдер ежелгі Қазақстан халқының діліне әсер етпей қоймады. Бұл құбылыс арқылы қазақтардың басқа мәдени дәстүрлер мен ықпалдарға қатысты ізгілікті қатынасы мен толеранттылығы қалыптасты.

Көшпенділік қазақтардың өмір салтына тәжірибелік сипат беріп отырды. Үнемі көш үстінде жүру, бір жақтан екінші жаққа деген ұзақ әрі ауыр қоныс аудару салдары қазақтың бойына төзімділік, өзара түсініктік, мейірбандылық, көпшілік ортасындағы бірлікте өмір сүре білу сынды ізгіліктік қасиеттерін сыйлады. Алайда, мәнді өмір сүріп, табыстарға қол жеткізу үшін ол өзінің бойындағы бар шеберлігі мен мүмкіндік-терін үзбей, үнемі жетілдіре беруге міндетті, осылайша бойдағы ерекше адамгершілік және парасаттылық қасиеттердің қалыптасуының алғышартына айналатындығын айтады А. Тойнби [10]. Осындай қатаң табиғи жағдайда өмір сүрген көшпелі халық өзін қоршаған мәдени арнаға ерекше бір икеммен қарап қана қоймай, оны ата-бабадан кейінгі ұрпаққа үлгі ретінде жеткізіп отырған. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы барысында ұлт бірлігі, ар-ұждан, әділдік, төзімділік, ұлтжандылық, тектілік сынды т.б. қасиеттер халықтың құндылықтық мәніне айналды. Ұлы Қытай ойшылы Конфуций «текті адам» тек қана этикалық ұғым ғана емес, ол саяси-мәдени ұғым

екендігін айтқан еді. Ол халықты басқарады, ал басқарудың негізгі қайнар көзі – басшының өз басының тәрбиесінің шыңын, әдептілік қасиеттерін өзінен төмен тұрғандарға паш ете білу. Текті адамды тәрбиелеп, текті әулеттерді қалыптастыру ізгілікті қоғамның басты міндеті, ол ұлттық руханияттың алтын арнасы болып табылады.

Қазақ халқының өмірлік маңызы бар құндылықтарының қатарына тілдесуді де жатқызуға болады. Өйткені тілдесу категориясы жеке тұлға мен қоғам қатынасын, өмір сүру дағдысын, тәрбиесін, ізгі қасиеттерін, бір ортада өзгелермен тіл табысып, бірлікте өмір сүре алу деңгейін сипаттайды. Адам тұлға ретінде қоғам ішінде тәрбиеленіп, тілдесу арқылы қалыптасады. Тілдесуге, қарым-қатынас орнатуға ұмтылыс – қазақ халқына тән қасиет. К.Ш. Нұрланова тілдесудің бес деңгейін көрсете отырып, ол қазақ үшін танымды ғана болып табылмайды, танымдық үдерістен асып түсіп, адам мен әлем қатынасының қайталанбас, шексіз байлығын ашып беретіндігін айтады [11]. Тілдесуге ұмтылыстың да астарында көшпенді өмір салты жатыр, себебі көшпенді дархан далада ұзақ уақыт бойы үнемі табиғатпен бетпе-бет жалғыз қалатындықтан, тілдесудің әрбір сәтінің құндылығын бағалай біледі. Тілдесуге ұмтылыс ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде беріліп отырды, сондықтан да қазақ халқына қонақжайлылық, шынайылық, жақынына ғана емес, өзгеге де ізгі ниетте болу қасиеттері тән. Қазақ халқы – сыршыл халық. Оның сыршылдығы мағыналы ғұмырды, еркіндік пен әділеттілікке, теңдікке жетелейді, ізгілікке тән қасиеттердің – сезім мен жігердің, ой мен сананың, ақыл мен сенімнің үйлесімділігін ширатады. Оны рухани-мәдени дәстүрдің көне әрі ықпалды сарынына жатқызуға болады [12].

Қазақы мәдени дәстүріндегі тәрбие құндылығы

Қазақ халқының рухани мәдениеті, өзін жеке индивид, тарихи тұлға ретінде тануының дәстүрінің астарында көшпенді халықтың әдет-ғұрпындағы игілікке, еркіндікке, әділеттілікке, әсемдікке деген құштарлық жатыр. Адами құндылықтарға деген сезімталдық пен қанағат – өмірлік жолға, қауымдастықтың өлшеміне айналды, оларды өзара жақындатып, адамгершілік қарым-қатынастың рухын биіктетті. Адамзат тәрбие, білім беру, адамгершілігі мен имандылығын арттыру арқылы тұлғалық қасиеттерін шыңдай түседі. Француздық ағартушы философ Жан-Жак Руссо табиғат, адам және қоғамды тәрбиенің басты факторы ретінде қарастырды. Табиғат тұлға бойындағы қабілеттер мен сезімдерді дамытса, адамдар бір-біріне оны қалай пайдалану керектігін үйретеді, заттар мен құбылыстар тәжірибені жетілдіре түседі. Оның ойынша, ізгілікті тәрбиенің міндеті тұлғаның бойын бұзылған қоғам мен жасанды мәдениеттен алшақ ұстап, оның қажеттіліктері мен мүдделерін дамыту керек. Сонымен қатар, «мейірімділік сезімін», «орынды пайымдарды» және «еріктілікті» қалыптастыру қажеттілігін алға тартты, мұнда «мейірімділік сезімінің» астарында «жүректі тәрбиелеу» жатыр, яғни түрлі әлеуметтік құбылыстарды, жағымды да, жағымсыз өмірлік жайттарды саналы түрде бақылауды меңзейді [13]. Жалпы ізгілікті

қалыптастыру күрделі әрі көпқырлы үдеріс, мұнда тұлғаның ізгілікті идеалының, ұғымдары мен сенімдерінің, дағдыларының, моральдық тәртібінің қалыптасуы ақыл мен сана деңгейінде жүзеге асады. Ізгілікті қалыптастырудың өзегі жеке тұлғаның біртұтас моральдық санасының дамуы, оның тәртібіндегі жүзеге асатын этикалық қасиеттерінің бірыңғай жүйесімен қатар ғылыми дүниетанымын да қатар қалыптастыру болып табылады. Дүниетаным арқылы адамдардың іс-әрекетінің бағдарлары, қағидалары мен идеалдары қалыптасады. Дүниетаным – бұл объективті әлем мен ол жердегі адамның рөліне қатысты көзқарастар жүйесі, бізді қоршаған шынайы әлем мен өз-өзіне деген қатынас және осы көзқарастармен шартталған адамдардың өмірлік ұстанымдары, наным-сенімдері, іс-әрекетінің қағидасы болып табылады. Дүниетаным іс-әрекет, сенімдер мен этикалық идеалдар арқылы тұлғаның рухани әлемінің негізін көрсетеді, себебі оның өмірлік мақсатын, мүддесін және оларға қол жеткізу үдерісін анықтайды. Ол – зияткерлік және эмоционалды компоненттердің өзара ықпалдастығы. Ізгілікті тәрбиедегі руханият мәселесін қарастыратын болсақ, руханиятты тек қайырымдылық пен зұлымдылық, әділетсіздік пен қатыгездік, моральдық жауапкершілік сынды этикалық ұғымдарда көрініс табатын ізгіліктіліктің формасында ғана қарастыруға болмайды. Сонымен қатар, руханиятты қоғамдық санамен де теңестіруге болмайды. Қоғамдық сана – ол қоғамдық болмыстың, табиғи үдерістер мен адамның ішкі дүниесінің бейнесі арқылы пайда болатын рухани құбылыс. Қоғамдық сана идея мен идеалдардың, теориялар мен тұжырымдардың, сан түрлі көзқарастар мен дәстүрдің жиынтығы ретінде анықталады.

Ізгілікті тәрбие мәселесін философиялық тұрғыдан талдау қоғамдық болмыс пен қоғамдық сана, тарихилық, жүйелі тәсіл, мұрагерлік және әлеуметтік факторлардың диалектикалық байланысы, сонымен қатар тұлғаның ізгілікті тұрғыдан қалыптасу үдерісін зерттеу барысында тұлға мен ұжымның арақатынасы қағидасына негізделеді. Ізгілікті тәрбие құрмет, мейірімділік, өзара түсіністік, ар-намыс, жауапкершілік, мақсатқа ұмтылыс, когнитивті белсенділік, еңбекқорлық, гуманизм сияқты аксиологиялық қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған. Ізгілікті ғылым мен дін, өнермен қатар тұлғаның рухани әлемінің өзегін құрай отырып, адамның өзін-өзі дамытуының маңызды құралы ретінде тұтас рухани мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Мораль қағидасының түптамасында ежелгі діни наным-сенімдер жатқандығын ескерген жөн. Олар өткен ұрпақтың рухани өмірі аясында қалыптасып, дамып, түсіндіріліп отырды. Ғасырлық тарихы бар ізгілікті тәрбиенің негізін құрайтын бағдарларды былайша келтіруге болады: патриотизм (өз елі мен жеріне деген риясыз сүйіспеншілік); еңбек (қоғам игілігі жолында адал еңбек ету); қоғамдық жетістік (әр жеке адамның қоғамдық жетістікті сақтап, еселеуге деген ұмтылысы); міндет (қоғам алдындағы міндетін ескеру); ұжымдық қасиет (жақындарына өзара көмек көрсетуге ұмтылу); гуманизм (бір-біріне сыйластық, құрмет таныту); адалдық (жеке де, қоғамдық қатынастарда да шыншыл болу, қарапайымдылық); құрмет (отбасына, бала тәрбиесіне құрмет таныту); өр мінезділік (әділетсіздікке, арсыздыққа төзбеу); – бауырмашылдық (ұлттық және нәсілдік кемсітуге деген төзімсіздік).

Қоғамдағы жағымды тәжірибелерді тұрақтандыратын бедел мен биікке деген ұмтылысты жүйелейтін бағдарлар әр түрлі. Олар – адамгершіліктің ұлағаты мен дәстүрлік сабақтастықты әлеуметтік деңгейге көтеретін рухани-мәдени негіздер; ар-намысты адамдардың шындыққа, әділдікке жеткізетін нұсқауларына жарайтын рухани-адамгершілік ұстанымы. Тұлғаның жан дүниесіне және арман-мұратына ерекше мән беру астарында ар-намысты адамның абыройын, қайсарлығы мен қайраттылығын көтеретін және ұрпақтарды кісілік құндылықтарға біріктіретін бастауды бетке ұстаушылық басым. Ізденістегі рухани-адамгершілік негіздер дүниетанымды ширата, сауаттандыра түседі.

Қазақы ұлттық болмыс туралы тарихи, мәдени-философиялық, әдеби-көркемдік және т.б. талдаулар ол туралы тұтас ұғымды қалыптастыруға бағытталған. Одан шығатын сапалы нәтиженің ерекшелігі мынада:

- Адамның өзін-өзі жетілдіруінің рухани қуаты мен қарқынын қолдайды, адамгершілік қасиет пен құндылықтың қосындысына айналдыруға пәрменді;

- адамның өзін өзгеге жақындату, адамдардың бойындағы адамгершілікті байыту, өзіндік ортаға үйлестіру бейімділігін танытады;

- әркімді өзінің ата-анасын, туған-туыстарын, дос-жарандарын құрметтеуге, қамқорлық жасауға икемдейді, қуанышқа ортақтаса білуге үйретеді. Адам мен оның ұрпағы арасындағы тұрақты қарым-қатынасты тиянақтауға, яғни оның өміршендігін айқындауға ерекше мән береді;

- тұлға арасындағы өзара еркін және есті қарым-қатынастардағы қарқынды өзгерістердің айғағына, аумағына, алаңына айналатын мүмкіндігі бар;

- ұстаздық құндылықтарды қадірлеуге, шәкірттік қасиеттерді әзірлеуге ұйытқы, өзара ықыласы мен ұмтылысын белсендендіре түседі;

- ұлттық құндылықтардың киесін үлгі тұтып, жанашырлықпен қадірлейді және насихаттайды;

- бабаларымыздың дәйекті дәстүрлерін жаңғыртады, ақын-жырауларды, би-батырларды ел есінде сақтатқызады;

- білімнің құндылығын немесе құндылық туралы білімді жинақтау арқылы ғылыми көзқарастың мүмкіндігі мен технологиясын анықтауды сұранысқа айналдырады [12].

Осылайша, рухани кеңістікті құрайтын элементтер көп. Солардың ішіндегі оның мәні мен мағынасын терең әрі ауқымды анықтайтындар бұл – ұлттық философия мен мәдениет, сонымен қатар тәрбие. Рухани байлықтың басқа да бөлшектері осы үлкен тұғырлардың айналасында өрбиді, дамып отырады. Олардың даму деңгейі, қоғамдық өмірге әкелер ықпалы және қоғамдық сананы белгілеудегі алатын орны айырықша. Ұлы Абайдың айтуынша, дана адамдағы білім, ақыл-ой мен ынта-жігері, жақсылықты көздеген игілікті істерге, адамдарға деген сүйіспеншілікке бағытталуы тиіс. Даналық жандылыққа, арлы ақылға, әділеттілік және ақиқатқа ұласып жату керек. Өзінді жіті танып, өзін тәрбиелеп, өзгерте білу – бұл да даналықтың үлгісі, қазақ халқының ойлау жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі. Академик Ғ. Есімнің айтуынша, Абай ұғымында Алланы сүю – адамның жеке басындағы асыл қасиеттерді қастерлеу, адамгершілікті

негізгі қағидаға айналдыру, ал ол үшін ең алдымен өз бойынды лас дүниеден аулақ ұстап, тазалауың қажет, Алланы сүю ізгілікке байланысты жол. Әрбір адам үшін болмыс сол адамның өзінің тіршілік ету ауқымы. Ал оның өмірінің бағыты мен мазмұны «менің тіршілігім өзімнің ойлау жүйеме сай келеді» «деген қағидалық үлгіге саяды. Өз бойын тәрбиеге алдырып, оны ары қарай шыңдай түсу, жасампаздық – адамның өзіндік дамуының мәңгілік үдерісі [14].

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы аясында ұлт бірлігі, әділдік, ар-намыс, төзімділік сынды бірқатар этикалық ұғымдар халықтың құндылықтық мәніне айналды. Осының аясында ұлттық тәрбиеге тән негізгі белгілерді ашықтық, дәстүршілдік және руханият деп үш топқа топтастыруға болады. Аталмыш белгілер, моральдық қағидалар білім мен тәрбие, жетілдіруді ұлттық мәдени дәстүрге сәйкес ұйыстыра алады. Мораль – адамның тәлім – тәрбиесінің деңгейін бағалау әдісі; қоғамдық ақылдың формасы; қоғамды жүйелендіретін, тәртіпке жауап беретін қағида, іс-әрекеттер мен дәстүрдің бейнесі. Осылайша, қоғам мүшелерін қабылданған ұғымға сай шектейтін тұжырымдар мораль болып табылады. Ол өзара қарым-қатынасты бекітіп, тіпті қоғам мен мемлекетаралық қатынасты да ретке келтіреді.

Кез-келген қоғамға мораль ұғымы қажет. Түрлі жағдайда жүзеге асқан моральдық астары бар іс-әрекеттер жиынтығын ізгілікті тәрбиеге жатқызамыз. Оларды жүзеге асыру арқылы қоғамның рухани-ізгілікті құндылықтар жүйесі қалыптасады. Осы орайда қазақтың ақын-жырауларының ізгіліктік-этикалық көзқарастарындағы адамның бойындағы ізгі қасиеттер турасындағы талдаулары үлкен маңыздылыққа ие. Ел арасында «Шал ақын» атанып кеткен Тілеуке Құлекеұлы өз шығармаларында адами қасиеттерді былай топтастырады: «күр жан» (бұлар іс-әрекеттерінде мейірімділігі, ізеттілігі жоқ жандар), «тірі жан» (әсемдікке әуес, ішсем, жесем деп, жақынын сатып жіберуге даяр жандар), «нағыз жігіт» (ісі ізгілікке толы, ой-өрісі мен пайымы саналы болып келетін жан). Ақын осы жіктемеге сүйене отырып, адамның ізгі қасиеттерін шыңдай түсуге бағытталған пайымдарымен бөліседі. Мұндай қасиеттерді ол заманның бұзылуымен байланыстырады. Мұндай пайымдар Зар заман ақындарына тән сарын болып келеді.

Бак, дәулет, мал кетерде ырыс қашар,

Біреуі біреуіне пәле жасар.

Бала пайдасыз болар,

Жалшы жалқау болар.

Қызы қылықсыз болар.

Келіні керенау болар.

Қатыны салақ болар,

Ат мінсе, жалақ болар.

Адамы қырсыз болар.

Малы түрсіз болар.

Иті үрмес,

Тіркеген малы жүрмес, – деп адами қасиеттердің теріс тұстарын қатаң сынға алды [15].

Қорытынды

Қорыта келе, қазақы тәрбиені жалпыадамзаттық және дәстүрлі құндылықтар негізіндегі рухани-ізгілікті мәдениетті дамытуға бағдар-ланған іс-әрекет ретінде қарастыруға болады. Ар мен намысты жалау еткен, өркениетті әлемнің бір бөлшегі болып табылатын тәрбиенің негізгі факторы ретінде ұлттық сана-сезімді қалыптастыру халықтың рухани құндылықтарын, дәстүрлі мәдениетін жалпыадамзаттық құндылықтармен тығыз байланыста зерттеуге ықпал етеді. Гуманистік қоғам – ізгіліктің негізі, ал гумандылықтың негізі мейірімділік пен зұлымдық сынды екі қарама-қарсы этикалық-философиялық категорияларға сүйенетін жалпыадамзаттық өнегеліктен тұрады. Мұндай моральдық қағидалар тұлғаның қоғамға, ұлтына, мәдениеті мен дәстүріне деген қатынасын реттейді. Қазіргі таңдағы қазақы дүниетанымындағы ізгіліктік-этикалық, рухани тәрбиенің мән-мазмұнындағы өзгерістер ар-намыс, ұждан, әділдік, парыз, жауапкершілік, руханият, өмір, еркіндік, сүйіспеншілік сияқты этикалық категорияларда көрініс беретін құндылықтарды қайта жаңғырту қажеттелігін туындатты. Адамның өрісін кеңейтетін ғылым мен білім де адамды моральды-этикалық тұрғыдан кемелдендіретін әмбебап әдістер ретінде қарастырылады, себебі рухани-ізгілікті адам кемелденген қоғамдық жүйенің іргесі екендігі даусыз. Осылайша, қазақ дүниетанымындағы ізгіліктік-этикалық тәрбие мұратының түпнегізі ар мен жан тазалығы, абырой, ұлт намысы мен парыз, рух мінсіздігінде жатыр деуге негіз бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ғабитов Т.Х. Қазақ этикасының теориясы мен тарихы. – Алматы: ЖШС «Лантар-Трейд», 2020. – 258 б.
- 2 Сейдімбек А. Ұлттық идея // Қазақ әдебиеті. – 2003. – 15 тамыз. 6-7 бб.
- 3 «Түркілік тәрбие» антологиясы. – Алматы: Интеллсервис, 2013. –1004 б.
- 4 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым,1973. – 446 б.
- 5 Әл-Фараби. Мемлекеттік қайраткерлерінің нақыл сөздері. Философиялық әлеуметтік трактаттарында. – Алматы: «Ғылым», 1975. – 105 б.
- 6 Тұрсынбаева А.Ө. Қазақтың дәстүрлі әдебінің мәдени - әлеуметтік ерекшеліктер і. Астана, 2012. [Электронный ресурс] URL <http://www.repository.enu.kz:8080/bitstream/handle/123456789/2648/Kazaktin-dasturl.pdf> (қаралған күні 04.05.2021 ж.).
- 7 Орынбеков М. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. – Алматы, 1996. – 168 б.
- 8 Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн «Құтты білік». Көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: «Өлке», 2006. – 640 б. 2 - басылым.
- 9 Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. («Диуани лұғат-ат түрк»). – Алматы: Ана тілі, 1993 . – 192 б.
- 10 Тойнби А. Постижение истории. – М., 1990. – 121 с.
- 11 Нұрланова К.Ш. Человек и мир. Казахская национальная идея. – Алматы, 1994. – 14 с.
- 12 Молдабеков Ж. Қазақтану өрісі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2005. – 204 б.

13 Руссо Ж.-Ж. Эмиль /Ж.-Ж. Руссо // Педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 1. – С. 19.

14 Ғарифолла Есім. Хакім Абай (даналық дүниетанымы). – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. – 200 б.

15 Шал Құлекеұлы, Қобылан Бөрібайұлы, Жанақ Қамбар-тегі т.б. шығар-малары. – Алматы, «Нұрлы Press.kz», 2014. – 288 б.

Transliteration

1 Ğabitov T.H. Qazaq etikasynyn teoriasy men tarihy [Theory and History of Kazakh Ethics]. – Almaty: JSS «LantarT Reid», 2020. – 99 b.

2 Seidimbek A. Ultyq idea [National Idea] // Qazaq adebiyeti. – 2003. – 15 tamyz. 6-7 bb.

3 «Turkiklik tarbie» antologiasy [Antology of Turkic Upbringing]. – Almaty: İntellservis, 2013. – 1004 b.

4 Al-Farabi. Filosofialyq traktattar [Al-Farabi. Philosophical Treatises]. – Almaty: Ğylym, 1973. – 251 b.

5 Al-Farabi. Memleketтік qairatkerlerinın naqyl sozderi. Filosofialyq aleumetik traktattarynda [Al-Farabi. Proverbs of Statesmen. In Philosophical Social Treatises]. – Almaty: «Gylym», 1975. – 305 b.

6 Türsynbaeva A.Ö. Kazaktyn dasturlı adebiniń madeni - aleumetik erekshelikleri [Cultural and Social Features of Traditional Kazakh Ethics]. – Astana, 2012. [Elektronnyi resurs] URL <http://www.repository.enu.kz:8080/bitstream/handle/123456789/2648/Kazaktin-dasturli.pdf> (qaralǵan kúni 04.05.2021 zh.).

7 Orynbekov M. Ejelǵı qazaqtardyn dúnietanymy [The Worldview of the Ancient Kazakhs]. – Almaty, 1996. – 19 b.

8 Jusıp Has Qajyb Balasagün «Qutty bılk» [Blessed Knowledge]. Kone turk tilnen audargan, algy sozı men tusınıkterin jazgan A. Egeubai. – Almaty: «Olke», 2006. – 640 b. 2 - basılym.

9 Qaşqari M. Tübi bır türkı tılı [It is a Turkic Language]. («Diuanı lugat-at turk»). – Almaty: Ana tılı, 1993. – 192 b.

10 Tojnbi A. Postizhenie istorii [Comprehension of History]. – M., 1990. – 121 s.

11 Nurlanova K.S.H. Chelovek i mir. Kazahskaya nacional'naya ideya [Man and the World. Kazakh National Idea]. – Almaty, 1994. – 14 s.

12 Moldabekov J. Qazaqtanu orısı: oqu quraly [Field of Kazakh Studies]. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2005. – 204 b.

13 Russo ZH.-ZH. Emil' /ZH.-ZH. Russo // Pedagogicheskie sochineniya [Pedagogical Essays]. – M.: Pedagogika, 1981. – Т. 1. – S. 19.

14 Garifolla Esim. Hakım Abai (Danalyq dúnietanymy) [Hakim Abai (Worldview of Wisdom)]. – Almaty: Atamúra – Qazaqstan, 1994. – 200 b.

15 Şal Qulekeuly, Qobylan Boribaiuly, Janaq Qambar-tegi t.b. şygarmalary [Works of Shal Kulekeuly, Kobylan Boribayuly, Zhanak Kambar-tegi and Others]. – Almaty, «Nurly Press. kz», 2014. – 288 b.

Сағиқызы А., Жанабаева Д.М., Шуршитбай М.

Формирование идеала нравственно-этического воспитания в мировоззрении казахского народа

Аннотация. В статье дается философский анализ становления проблемы нравственного воспитания в мировоззрении казахского народа. Идеал нравственного воспитания личности является важнейшей проблемой в условиях реформирования общества, модернизации общественного сознания. Идеал – это ядро нравственного мира человека, критерий для переоценки стереотипов сознания. Формирование идеала нравственного воспитания волновало казахских мыслителей и философов с древних времен. Теоретические вопросы формирования идеалов отражались в трудах Абу Насра аль-Фараби, Юсуфа Баласагуни, Махмуда Кашгари, где они сумели раскрыть сущность идеала, нравственности и духовности. Различные аспекты данной проблемы рассматривали казахские просветители Ыбырай Алтынсарин, Шокан Уалиханов и Абай Кунанбаев, которые огромное значение в нравственном становлении личности, и, в частности формирования его идеалов, придавали образованию. Специфические особенности идеалов нравственного воспитания нашли свое развитие в философии Шакарима, М.Ж. Копеева, Магжана Жумабаева, которые заключались в изучении себя, своего внутреннего мира.

Традиционная казахская культура, концентрируя в себе многовековой коллективный нравственный опыт, основанный на чистоте совести, чести и долге, непорочности духа, обогащает современную казахстанскую культуру, жизненный опыт, моральные критерии и нормы поведения современных людей.

Ключевые слова: воспитание, мировоззрение, казахская культура, этика, нравственность, традиция, национальная идентичность, образование, доброта.

Sagikyzy A., Zhanabayeva D., Shurshitbay M.

Formation of the Ideal of Moral and Ethical Education in the Kazakh Worldview

Abstract. The article provides a philosophical analysis of the formation of the problem of moral education in the worldview of the Kazakh people. The ideal of moral education of the individual is the most important problem in the context of the reform of society, the modernization of public consciousness. The ideal is the core of the moral world of man, the criterion for re-evaluating the stereotypes of consciousness. The formation of the ideal of moral education has worried Kazakh thinkers and philosophers since ancient times. The theoretical issues of the formation of ideals were reflected in the works of Abu Nasr al-Farabi, Yusuf Balasaguni, Mahmud Kashgari, where they managed to reveal the essence of the ideal, morality and spirituality. Various aspects of this problem were considered by Ybyray Altynsarin, Shokan Ualikhanov and Abai Kunanbayev, who attached great importance to education in terms of moral development of the individual, and in particular, his ideals. The specific features of the ideals of moral education found their development in the philosophy of Shakarim, M. Zh. Kopeev, Magzhan Zhumabaev, which consisted in studying themselves, their inner world.

Traditional Kazakh culture, concentrating the centuries-old collective moral experience based on the purity of conscience, honor and duty, integrity of the spirit, enriches the modern Kazakh culture, the life experience of modern people in terms of moral criteria and norms of behavior.

Keywords: upbringing, worldview, Kazakh culture, ethics, morality, traditions, national identity, education, charity.